

ANMELDELSER OG LITTERATURNYT

Ved overbibliotekar Aage Bonde, universitetsadjunkt, cand. mag. H. P. Clausen, cand. mag. Paul Dahl, arkivar, mag. art. Vagn Dybdahl, professor, dr. phil. Troels Fink, arkivar, cand. mag. Kristian Hvidt, professor, dr. theol. P. G. Lindhardt, landsarkivar C. Lindberg Nielsen, statskonsulent, dr. phil. Roar Skovmand, universitetslektor, dr. phil. Fridlev Skrubbelttrang, overinspektør, dr. phil. Aksel Steensberg, chefredaktør, professor, fil. dr. Herbert Tingsten og pastor Carl Trock.

Gunnar Olsen: Hovedgård og bondegård. Studier over stordriftens udvikling i Danmark i tiden 1525–1774. (Landbohistoriske skrifter udgivet af Udvalget til udgivelse af kilder til landbefolkningens historie, bind 1. Rosenkilde og Bagger, 1957). 401 s.

Godssystemet var den organisationsform, der gennem 300 år prægede det danske landbrug, med hovedgårdene som produktionens brændpunkter. Et meget vigtigt led i den landbohistoriske udvikling er derfor oprettelsen af nye hovedgårde og udvidelsen af de bestående, ofte i forbindelse med en arrondering af godserne, hvorved et voksende flertal af bønderne kom til at bo så nær hovedgård eller ladegård, at de med fordel kunne forpligtes til avlingshoveri. Samtidig blev en mængde navnlig af de mindre herregårde i tidens løb nedlagt, undertiden opslugt af de større, men oftere reduceret til almindelige gårdbrug.

Det er fortrinsvis denne side af storbrugenes forhold, arkivar Gunnar Olsen har gjort til genstand for indgående undersøgelser i sin disputats. Hans »studier over stordriftens udvikling« gennem en 250-årig periode før de skelsættende landboreformer berører dog også de landbrugstekniske forhold, der betinger stordriften. Det gælder således det korte afsnit om hoveriet (VIII), der ret summarisk omhandler hoveriets vækst set i forbindelse med hovedgårdsudvidelserne,

men ikke dets organisation og hele komplicerede karakter. Opgaven er klart begrænset til at omfatte udvidelser, der kan måles i ejendomstal (gårdbrug) og omfatter agre og enge. Erhvervelser af skove eller af græsningsrettigheder i skove, på overdrev og heder, af gærdselshugst, tørveskær, lyngslet m. fl. rettigheder er der ikke taget hensyn til, og møller interesserer kun, for så vidt de foruden mølleskyld også havde hartkorn af ager og eng. Skønt huse ofte nævnes, holdes de udenfor – i reglen med rette, selv om en del af dem var virkelige landbrug.

Naturligt nok er arbejdet afgrænset til det gamle kongerigske område (og Møgeltønder i enklaverne). Forholdene i Sønderjylland samt i Skåne, Halland og Blekinge belyses gennem andres forskningsresultater. Og Bornholm havde ikke egentlige herregårde. Den tidsmæssige afgrænsning er mere problematisk, navnlig fordi kilderne i de første årtier er mest mangelfulde. Reformationstiden er dog et nærliggende udgangspunkt (hovedgårdstien-defriheden af 1527 er en rimelig motivering), ligesom de store krongodssalg, der afsluttes 1774, gør slutningsåret antageligt.

Efter en indledning, der bl. a. omtaler forholdene i andre lande, i Sønderjylland og de skånske landsdele, følger en udførlig gennemgang af kilder og kildeproblemer (I). Redeligt, men ikke meget opmuntrende konstateres, at selv om en række kildegrupper til en vis grad supplerer hinan-

den, er der »ingen grund til at antage, at de hver for sig ufyldstgørende kilder tilsammen skulle kunne give et fyldstgørende resultat«. Usikkerheden vedrører såvel antallet af herregårdsnedlæggelser og -udvidelser som tidspunktet for forandringerne (i mange tilfælde) samt ødegårdsantal og mulige afbyggergårde. En inddeling af bøndergårde i størrelsesgrupper er ikke forsøgt i de statistiske oversigter, idet faste grænser ikke kan påvises; hele og halve gårdes størrelse, gårdsæder (Sjælland) og bol (især Jylland) varierede fra egn til egn.

Om hovedgårdenes størrelse 1525 vides i de fleste tilfælde meget lidt, og om *antallet* af hovedgårde ved middelalderens slutning vil der – efter professor Aksel E. Christensens mundtlige opposition at dømme – rejse sig nogen diskussion, når en fuldstændig fortegnelse over middelalderlige herregårde forhåbentlig om kort tid foreligger, ligesom registre over adkomstdokumenter 1513–59 ventes publiceret. Man kan forudse, at navnlig to punkter vil blive stærkt omstridt. For det første selve *hovedgårdskriterierne*: Er det nok, at en adelig ejer gården (bør på den, skriver sig *til* den), eller bør der også konstateres underliggende gods, således at gårdens avling finder sted for ejerens regning, selv om bønder driver jorden? Til kriterierne hører også rostjeneste, der kun krævedes af adelen (takseringer findes fra de fleste perioder indtil 1632), og tiendefrihed. For det andet vil det ofte være usikkert, hvorvidt en hovedgård er nyoprettet eller genoprettet. Mangan gård var kun hovedgård i en enkelt adelig ejers tid. Drog han andetsteds hen, faldt privilegierne og dermed hovedgårdsbetegnelsen bort. Men den tidligere besidder overtog måske en anden gård og søgte at få denne anerkendt som sædegård med tilhørende privilegier. Ikke sjældent skyldtes en hovedgårds nedlæggelse, at den blev inddraget under en anden eller sim-

pelthen flyttet. Genopstod hovedgården i et andet sogn, regner Gunnar Olsen den i almindelighed for nyoprettet (og den tidligere hg. for nedlagt), men der er tilfælde, hvor spørgsmålet om flytning el. ikke-flytning indenfor samme sogn vanskeligt kan afgøres (H. og b. 51). At bønder i nogen tid har drevet en hovedgård (haft dens jorder i fæste), beviser næppe, at den har været nedlagt.

Forud for de centrale afsnit, der bygger på et stort statistisk materiale navnlig m. h. t. hovedgårdsoprettelser og -udvidelser, belyses hovedgårdens og ladegårdens forhold i almindelighed (II), årsagerne til stordriftens udvikling (III), kronens godspolitik og ganske særlig den enevældige regerings skattepolitik, dens lovgivning og administration med henblik på at hindre eller dog regulere nedlæggelsen af bøndergårde (IV–VI). Nogle småkapitler (VII–IX) vedrører hovedgårdenes økonomi. Gunnar Olsen fremhæver her betydningen af hovedgårdenes udskiftning af landsbyfællesskab og af hovedgårdsdriftens intensivering, ligesom han har eksempler på de højst forskellige tilliggende af tiendeharkorn. Også middelstore hovedgårde ejede undertiden adskillige sognes konge- og kirketiender, hvad der blev af stor betydning for kreaturholdet og hele hovedgårdsdriften. Udvidelser af hovedgårdens areal kunne medføre, at den overskudsgødning, der blev produceret ved hjælp af tienderne, ikke mere strakte til og driften ekstensiveredes. Tilsvarende virkninger gjorde sig gældende, hvis græsningsmulighederne ikke voksede i samme forhold som agerlandet, når hovedgårdsudvidelser fandt sted.

Den mest afgørende faktor ved udvidelsen af hovedgårdsarealerne og driftens intensivering var dog *hovetriet*. Her trækker Gunnar Olsen linierne klart op, men drager lovlig teoretiske slutninger. Rigtigt er det naturligvis, at inddragelser af mere jord un-

der hovedgårdene stillede krav om en forøgelse af arbejdskraften. Men ikke ubetinget »i samme forhold som arealerne« eller endog derudover, hvis en del af den inddragne jord lå særlig langt fra gården (H. og b. 139 f.). Netop det sidstnævnte forhold medførte ikke sjældent at en del fæstebønder med større fordel kunne gøre hoveri på de nye hovmarker. Det er sandsynligt, at hovedgårdsudvidelser meget ofte efter godsejernes opfattelse har betydet en mere økonomisk udnyttelse af fæstebøndernes kræfter og ikke ensidigt til fordel for stordriften.

Det er næppe heller rimeligt at opfatte alle *gårdnedlæggelser* som et afgjort minus for fæstebønderne. Der er tilfælde, sandsynligvis mange, hvor nedlæggelserne i nogen grad har haft karakter af en sanering. Navnlig i perioden 1660–1730 har de nedlagte bønderbrug for en stor del været øde og fæsteledige gårde. Beboerne fra de øvrige nedlagte brug kunne med kreaturer, vogne, redskaber og bohøve besætte adskillige øde eller dog mangelfulde gårde andetsteds på godset med det helhedsresultat, at et ikke meget formindsket antal fæstebønder blev i stand til at yde et noget større hoveri. Da den stedfindende forøgelse af hoveriet ikke hindrede en vis fremgang for fæstebønderne, i hvert fald i stavnsbåndstiden, er det næppe tilstrækkeligt at henvise til, at der undertiden skete nedsættelser i landgilden, og at der rimeligvis ved fastsættelsen af indfæstningen blev taget hensyn til arbejdsydelse (H. og b. 148). Skulle fæstebønderne præstere et hoveri, der svarede til en påviselig hovedgårdsudvidelse eller driftsintensivering, måtte de have en vis compensation. En række iagttagelser vedrørende fæsteforhold i alle landsdele antyder, at de også fik det.

For det første blev gårdenes tilstand ved fæsteoverdragelsen gennemgående betydeligt forbedret i den periode, hvor hoveriet efter alt at dømme er

vokset mest. De fik i reglen større husdyrhold (ikke blot flere heste) og bedre forsyning med såsæd, vogne og markredskaber, som påbudt ved frd. af 15. jan. 1701, således at fæsterne havde et bedre produktionsapparat lige fra starten. Meget tyder dernæst på, at godsejerne også blev mere villige til (el. bedre i stand til) at yde fæstebønderne tiltrængte forstrækninger. I hvert fald blev lånesystemet ofte mere smidigt, hvorved gårdbrugerne undgik den alvorlige risiko, som mangel på trækraft og udsæd ellers måtte være for enhver bonde, der rantes af sygdom på besætning eller led mangel på såsæd som følge af misvækst. Hertil kom, at antallet af fæstegårde, der gik fra far til søn (el. anden nær slægtning), efter 1730 var stærkt stigende. De mere stabile besiddelsesforhold måtte opmuntre gårdfæsternes lyst til at fremme produktionen og berolige dem m. h. t. restancer, der i mange tilfælde også »blev i familien« for sent eller aldrig at blive betalt.

På den anden side måles hoveritrykket ikke udelukkende ved selve arbejdsydelse. Talrige fæstebreve viser, at et udviklet hoverisystem delte fæstebønderne i: 1. fæstere med fuldt hoveri in natura, 2. andre, der havde fået en vis del af hoveriet afløst mod årlig afgift i penge (sjældnere korn) og 3. fæstere med nogle få nærmere fastsatte ydelser, navnlig kornægter, men som iøvrigt betalte hoveripenge. Hoveriforøgelsen kunne ramme alle tre fæstegrupper: 1. måtte præstere mere arbejde, 2. gruppe (der ofte kun var midlertidigt fritaget f. eks. for halvdelen af hoveriet) fik den samlede afgiftsydelse væsentligt forøget, og 3. blev i reglen arbejdsforpligtet langt ud over, hvad overvejende hoverifri bønder tidligere havde været. Der var intet i vejen for, at såvel naturalydelse som hoveripenge efterhånden kunne vokse betydeligt, hvis godsadministrationen fandt det hensigtsmæssigt, men systemet forudsatte ganske

vist, at der på godset fandtes et ikke ringe antal ret velstillede bønder (især gruppe 2). For husmændenes vedkommende var det yderst almindeligt, at den årlige fæsteafgift vekslede mellem penge- og naturalydelse, ligesom ekstraydelser svarende til 3. var voksende (høstdage, møgspredningsdage og »gående rejser«).

Stordriftens intensivering og hovedriforøgelsen forholder sig ikke altid til hinanden som årsag og virkning, forholdet kan også vendes om. Gunnar Olsen anfører s. 152 og s. 218 f. et eksempel på det sidste: Carl v. Ahlefeldt besluttede sig 1704 til at nedlægge Østrup by og i stedet anlægge en ladegård, hvortil bønderne kunne gøre arbejde, eftersom de »ikke så fuldkommen svarede, hvad de af landgilde eller i andre måder med rette burde afdrage«. Men når en godsejer således ønskede at indvinde skatte- og landgilderestancer i form af hoveriydelser, måtte han i det mindste sørge for, at hovbønderne fik den hårdt nødvendige trækraft, og det blev formentlig ofte til gavn også for de pågældende bøndergårdes drift.

Hovedgårdsudvidelser krævede ikke nødvendigvis nedlæggelse af bondebrug eller delvis fratagelse af de enkelte fæstegårdes jorder. Nyopdyrking i skov, på overdrev og ved afvanding af kær og enge forekom i betydeligt omfang (H. og b. 154 f.). Men disse arbejder krævede forøget hoveri, og samtidig var der fare for, at fæstebønderne gik glip af visse rettigheder, navnlig græsning og udvisning af tømmer og brænde i skovene. Desuden fristede opdyrkningshensyn undertiden godsejere til magelæg mellem hovedgårds- og bondejord, i reglen ikke til bøndernes fordel.

Når der i kapiteloverskrifter og tekst tales om »nedlæggelser«, underforstås i almindelighed »af bøndergårde«. *Nedlæggelse af hovedgårde* fandt dog i visse perioder sted i meget betydeligt omfang. Årsagerne skiftede: i 1500-

årene var det især kronens koncentration af lenene (H. og b. 95 ff.) og sidst i 1600erne enevældens skattepolitik (s. 109 ff.). Oplysningerne herom må søges adskillige steder i disputatsen og ikke blot i det korte kapitel X, hvor der er gjort rede for nedlæggelsernes forskellige former. Det drejede sig overvejende om små herregårde eller ladegårde, der efter en ofte kun stakket tilværelse som hovedgårde atter blev bondebrug. Bedst tidsfæstet er de hovedgårde, som kronen tid efter anden nedlagde. En række middelalderlige slotte og klostergårde forsvandt, og rundt om i smålenene blev kronens ladegårde forvandlet til bøndergårde. Enkelte større gårde gik samme vej, således Højstrup på Stevns, der 1621 omdannedes til 4 store bøndergårde; 1708 genoprettede dronning Charlotte Amalie hovedgården.

Der savnes i værket en oversigt over samtlige (kendte) hovedgårde, helst ordnet i grupper efter landsdele og så vidt muligt med oplysninger om størrelse; for den ældre tids vedkommende kan der i heldigt fald findes angivelser af forholdet mellem hovedgårdsjord og bondejord. Som Gunnar Olsen anfører, var de forsvundne hovedgårde fortrinsvis gårde nedlagt før 1660, til dels som følge af adelens talmæssige tilbagegang. Men også efter 1660 havde en række ny- eller genoprettede hovedgårde kun en kort levetid, fremgår det af spredte oplysninger i teksten samt bilag I og III: Drøsselholm i Odsherred fra 1673 til henad 1692, Vrågård i Hindsted hrd. 1647-82, Beltoftegård i Slet hrd. 1640-84, Tranderup (Trenderup) i V. Flakkebjerg hrd. 1670-1708, Enslevgård i Houlbjerg hrd. o. 1683-1711, Gentoftegård fra 1667 til henimod 1714, Bagsværd Hovgård 1662-1716. Enevældens skatteaktion i 1680erne synes at have ført til nedlæggelse af ikke mindre end 43 ukomplette hovedgårde, hvoraf en del nu blev erklæret for

bøndergårde, mens andre selv opsagde hovedgårdsfriheden, og atter andre som følge af skatterestancer blev inddraget under kronen. Efter frd. af 16. dec. 1682 blev nyoprettede hovedgårdes skattefrihed afhængig af kgl. bevilling, og det kan i nogen grad have bremset den udvikling, som de mange »øde« eller yderst slet vedligeholdte bondebrug måtte bidrage til.

Til de vigtigste kapitler hører XI »Nedlæggelsernes omfang«, XII »Stordrifterne« og XIII »De nedlagte landsbyer«, der alle bygger på det omfattende statistiske materiale, der indgår i bilag I og II (s. 289–349). I en række oversigter opereres her med 4 hovedperioder på 50 år, fra 1550 til 1749, hvortil kommer en indledende periode 1525–49 og slutningsperioden 1750–74, hvor forandringerne i forbindelse med krongodssalgene er den dominerende faktor. Vanskeligheden ved at nå til holdbare resultater undervurderes så vist ikke: »Den tidligere omtalte usikkerhed, der klæber ved en del af materialet, såvel med hensyn til opgivelsernes tidsmæssige unøjagtighed, som hvad en lang række nedlæggelsers omfang angår, udelukker på forhånd, at de opnåede resultater kan være i overensstemmelse med forholdene, som de har formet sig« (H. og b. 161). – Det er vel et spørgsmål, om forf. ikke burde have valgt en opdeling, der i højere grad var bestemt af skelsættende begivenheder og tillige tog hensyn til »bevisets stilling«, således at undersøgelsen fortrinsvis samlede sig om de perioder, hvor kilde-materialet er fyldigt, og hvor der samtidig er mulighed for en mere nøjagtig bestemmelse af antal og areal (jfr. nedenfor). Det var jo ikke tilfældigt, når Henrik Pedersen i sine hovedgårdsundersøgelser navnlig bevægede sig mellem 1660 og 1730; med rette søger Gunnar Olsen dog et sidste, værdifuldt holdepunkt i hoverireglementerne o. 1770 suppleret med indberetninger om nedlagte bøndergårde 1768–

69 og materiale vedrørende krongodssalgene.

For bøndergårde nedlagt efter 1660 skulle det i meget stor udstrækning være muligt at bestemme såvel antal som *hartkornsstørrelse*. Mest usikkerhed knytter sig til perioderne før 1682–83 (landmålingens år), men den ældre matrikels angivelser kan dog i mange tilfælde med held benyttes. 1688-matriklens hartkornsmateriale burde ikke ligge brak i bilagene, men tages frem til belysning af de sidste ca. 90 år og dermed i virkeligheden til forståelse af visse forhold, der sandsynligvis går betydeligt længere tilbage i tiden. At dette ikke er sket, må anses for den væsentligste indvending mod dette grundmurede arbejde, hvis solide hovedresultater nødtigt skulle lide under den kritik, der – efter forfatterens egen ovenfor citerede anvisning! – meget vel kan rettes mod periodernes procenttal. Gunnar Olsen kunne på væsentlige punkter nærmere have påvist tilstande, som nu kun omtales i almindelige vendinger og illustreres med enkelte eksempler. Forskelle mellem landsdelene, frem for alt den sjællandske øgruppe og Jylland burde her påvises i mere tydelige tal.

Af hensyn til periode-opstillingen i tabellerne anvendes gennem de 250 år *gården*, bondebruget i almindelighed, som »det eneste brugbare« sammenligningsgrundlag. Endda svigter det ved 22 landsby- og 115 andre gårdnedlæggelser, hvor antallet af gårde ikke er anført i kilderne. Hertil kommer de *delvise* nedlæggelser, der unddrager sig en opgørelse i gårdantal, men efter 1688 i mange tilfælde angives i hartkorn (f. eks. når en del af en landsbys jorder lægges under en hovedgård). Rigtigt er det naturligt, at en udskillelse af bol og gårdsædegårde eller en opdeling i hel- og halvgårde ikke vil kunne gennemføres (s. 52 f.). Betegnelserne er skiftende, og 1688-matriklen viser, at mange halvgårdes hart-

korn er på størrelse med helgårdes i andre landsbyer. Fra 1682-83 til 1774 anføres imidlertid de fleste nedlagte gårdes hartkorn, og dette materiale kunne fortjene nøjere iagttagelse. Af flere grunde. For det første kan man for de godt 90 år efter landmålingen få en gennemsnitsberegning, der bedre end regnestykket s. 175 beviser, at de nedlagte bøndergårde virkelig lå over gennemsnitsstørrelse. Dernæst vil en hartkornsoversigt vise landsdelsforskelligheder, som man enten vanskeligt eller slet ikke kan få øje på i tabeller, hvor kun gårdantal figurerer. Af særlig interesse er unægtelig de jyske hartkornsopgivelser, fordi de sammen med andre iagttagelser bidrager til at holde det spørgsmål åbent: om der overhovedet var nævneværdig nedgang for bondebruget i Jylland efter 1680erne.

De nedlagte hovedgårdes hartkornareal kendes med få undtagelser i tidsrummet 1682-1774, der i tabel 1 er opdelt i tre perioder.

Tabel 1.

	Jylland		Øerne	
	Antal hg.	Tdr. htk.	Antal hg.	Tdr. htk.
1682-99 ..	32	388,4	14	481,0
1700-19 ..	6	91,3	10	465,8
1720-74 ..	8	368,7	5	161,0
I alt	46	848,4	29	1107,8
Gennemsnitshartk.		18,4		38,2

De nedlagte jyske hovedgårde var flere i tal, men gennemgående betydeligt mindre end øernes. Af landets godt 31.000 tdr. hovedgårdshartkorn havde

øernes herregårde i 1688 næsten 56 %, de jyske ca. 44 %. Nedgangen var således for begge grupper godt 7 %, der ivoøvrigt ikke udelukkende tilfaldt bondebrugene. Samtidig gik imidlertid langt større hartkornsmængder fra fæstebønderne over til hovedgårdene, og her var der meget store landsdelsforskelle.

En gennemgang af kildematerialet i bilag I og II giver til resultat (tabel 2), at af 868 påviseligt nedlagte bøndergårde fra perioden 1682-1774 er der 546 med hartkornsangivelse (en del flere kunne sandsynligvis udledes af andre kilder, men det ville næppe ændre gennemsnitsresultatet væsentligt). I forhold til de samlede antal nedlæggelser er de grupper, der kan hartkornsspecificeres, nogenlunde lige store for Jylland og øerne. Gårdantal og hartkorn er derimod ret ulige fordelt på nyoprettede og udvidede hovedgårde. Da enkelte hartkornsangivelser synes afrundede, anføres td.-tallene uden decimaler.

Sjælland tegner sig for næsten halvdelen af nedlæggelserne, men der er nedlagt forholdsvis flest bøndergårde på Lolland-Falster, mens Jylland med over halvdelen af samtlige gårde har knapt 23 % af samtlige nedlæggelser. På grundlag af de anførte hartkornstal kan de nedlagte bøndergårdes hartkorn beregnes til 4375 tdr. på øerne mod kun ca. 1130 tdr. i Jylland, hvor tabet for størstedelen opvejes af de nedlagte hovedgårdes jorder. Selv om der utvivlsomt også 1682-1774 er henlagt en del mere bondejord under ho-

Tabel 2.

	Nedlagt ved hg. oprettelser			Nedlagt ved hg. udvidelser		
	I alt gårde	Gårde m. tdr.	htk.	I alt gårde	Gårde m. tdr.	htk.
Sjælland-Møen	182	90 m.	584	245	177 m.	1226
Loll.-Falster	48	22 m.	97	88	65 m.	392
Fyn-Langeland	33	18 m.	105	74	49 m.	344
Øerne i alt	263	130 m.	786	407	291 m.	1962
Jylland	53	47 m.	359	145	78 m.	354
Hele landet	316	177 m.	1145	552	369 m.	2316

vedgårde, end kilderne med sikkerhed viser, bliver de jyske bøndergårdes tab gennem godt 90 år sikkert kun $\frac{1}{4}$ – $\frac{1}{2}$ procent, men af øernes bondejord er mellem 2 og 3 % i denne periode erobret af hovedgårdene.

Nedlæggelsen af bøndergårde foregik udenfor Sjælland i betydeligt langsommere tempo efter 1700. Det må dog bemærkes, at der navnlig i forbindelse med krongodssalgene i sidste periode blev frataget adskillige landsbyer jord, uden at det gav sig tilsvarende udslag i gårdnedlæggelser; det gælder især Sjælland og Lolland-Falster. – De 868 nedlagte gårde fordelte sig som vist i tabel 3.

Tabel 3.

	Sjælland	Loll.-Falster	Fyn	Øerne i alt	Jylland
1682–99	101	78	44	223	80
1700–19	92	19	26	137	47
1720–49	123	34	31	188	25
1750–74	111	5	6	122	46
	427	136	107	670	198

Det kan noteres, at Langeland med mindst 26 nedlagte bøndergårde (mellem 3 og 4 % af samtlige) ligger på linie med den sjællandske øgruppe, hvad denne side af landboudviklingen angår. Det øvrige fynske område kommer med kun 1–1½ % nedlæggelser Jylland langt nærmere (det gælder også på en række andre punkter).

Ved iagttagelser over de nedlagte bøndergårdes gennemsnitsstørrelse målt i hartkorn (jfr. H. og b. 175) bør man ligesom ovenfor skelne mellem gårde nedlagt ved a. oprettelse og b. udvidelse af hovedgårde. De sidste udgjorde, som Gunnar Olsen har påvist, det store flertal.

	a. Td. htk.	b. Td. htk.	Til- sam- men Td. htk.
Sjælland-Møen ..	6,48	6,93	6,78
Loll.-Falster	4,43	6,03	5,63
Fyn-Langeland ..	5,75	7,02	6,70
Jylland	7,65	4,54	5,71
Hele landet	6,42	6,28	6,34

Holder man sig som Gunnar Olsen (s. 175) til 1688-matriklens gennemsnitstal (Sjælland-Møen 6,5 td. htk. pr. gård, Loll.-Falster 5,6, Fyn-Langeland 6,2 og Jylland 4,8), skulle de nedlagte gårde i alle landsdele være over gennemsnitsstørrelse. Så enkelt er forholdet imidlertid ikke. I de fleste egne på øerne blev omkring landmålingen eller nogen tid senere et stort antal bøndergårde sammenlagt eller deres jorder delt mellem gårde i landsbyerne (betydeligt færre blev lagt under hovedgårde). Hermed fulgte, at hartkornet pr. gård blev forøget. Gennemsnitsstørrelsen kan naturligvis ikke med nøjagtighed fastslås for noget tidspunkt, men skønsmæssigt må den sættes til ca. 7,5 for Sjælland, 6,5 for Loll.-Falster og noget lignende for Fyn-Langeland. Derimod var matriklens gårdenheder for mange jyske sogne vedkommende opdelt i to eller flere gårdbrug¹⁾. Sammenlægninger

¹⁾ I Fortid og Nutid XIX, 255 f., har jeg anført en række eksempler til belysning af dette forhold. »Gård« er i 1688-matriklen (se tabellerne i Henrik Pedersen: De danske Landbrug 1688) i talrige tilfælde en regningsenhed (= helgård), og man kan i mange syd- og østjyske sogne ved hjælp af andet kildemateriale konstatere, at det faktiske antal gårdbrug afveg meget stærkt fra matriklens tal. Ofte vil markbøgerne fra 1683 være i god overensstemmelse med senere kilder (navnlig fæsteprotokoller), mens matriklen er misvisende. Til illustration kan anføres nogle landsby-eksempler fra Rask og Stensballegård godsers fæsteprotokoller 1719, med 1688-matriklens tal i parentes. *Hvirring* sogn, Nim hrd.: Hornum (6) 10 halvgårde og 4 fjerdinggårde, *Boring* (4) 7 halvgårde og 1 »bolig« (en anneksgård), *Over Kodallund* (1) 2 halvgd., *Neder Kodallund* (1) 2 halvgd., *Uldum* sogn, Nørvang hrd.: *Uldum* (9) 14 halvgd. *Vær* sogn, Vør hrd.: *Bli-rup* (5) 1 el. 2 helgd., 6 halvgd., *Stensballe* (15) 1 helgd. 20 halvgd. I *Brigsted*, *Søvind* sogn, anfører matriklen 11 gd. med ialt 55,8 td. htk., men under *Stensballegård* hører 1719 8 halv- og fjerdinggårde med fra 1,31 til 2,44 td. htk.

var derimod langt sjældnere i Jylland end på øerne, og de jyske gårdes gennemsnitshartkorn har snarest ligget lidt under 4,5 tdr.

De nedlagte sjællandske bøndergårde var da noget under gennemsnitsstørrelsen for denne landsdel, og dette gjaldt navnlig gårde der blev underlagt nyoprettede hovedgårde (her er nedlæggelserne på Fyn og de sydlige øer så få i tal, at tilfældigheder kan spille ind). Det var for en stor del landsbyer med ringe hartkorn der måtte give plads for nye herregårde. Af Dønnerups 12 gårde med kun godt 26 tdr. htk. blev Benzonslund oprettet i 1730, Bonderupgård i Slagelse hrd. opstod 1728 af 8 gårde med 25,57 tdr. h., og Kastrupgård i Ø. Flakkebjerg hrd. opslugte i 1731 Kastrup bys 6 gårde, 19,31 tdr. h. Også de hovedgårde, der blev oprettet ved krongods-salgene, opstod i reglen af bøndergårde under middelstørrelse. Nærmere gennemsnitsstørrelse var naturligt nok bøndergårde, der blev nedlagt til fordel for bestående hovedgårde. Det drejede sig i reglen om nabo-landsbyers bondebrug, men der var dog også her en tendens til fortrinsvis at nedlægge små og derfor mindre hoveridytige gårde, i adskillige tilfælde gårde, der allerede før landmålingen havde måttet afgive jord til herregårde.

I Jylland er derimod de nye hovedgårde fra perioden 1682-1774 for størstedelen oprettet af 1 à 2 bøndergårde med betydeligt hartkorn, og selv i tilfælde, hvor hele landsbyer er nedlagt, ligger gårdstørrelsen ofte over gennemsnittet. Af Hovedstrups 5 g. og 1 bol oprettedes 1682 Rodstenseje ved Odder (1688 41,94 tdr. htk.), af Terps 6 øde gårde o. 1685 Terp ladegård, (31,67 tdr. h.), og Fuglsø 6 g. med 35,55 tdr. h. gik 1720 op i Fuglsø ladegård, Gerlev hrd. Det er sandsynligt, at også de jyske bøndergårde, der før landmålingens tid medgik til hovedgårdsoprettelser, gennemgående var over middelstørrelse. Da de fleste her-

regårde på halvøen var forholdsvis små, fik udviklingen også på dette område sin særlige karakter i Jylland. Her formede overgangen fra bondebrug til hovedgård og omvendt sig ofte som henholdsvis sammenlægning og deling af enkeltgårde, driftsmæssigt næppe meget forskelligt fra, hvad der skete med de bøndergårde, der kun i perioder var opdelt i to eller flere brug. - Hartkornsstatistikken viser desuden, at de jyske bøndergårde, der blev ofre for hovedgårdsudvidelser, gennemsnitligt taget var af middelstørrelse. Ganske vist blev adskillige større bondebrug lagt under de bestående hovedgårde (på Fyn synes dette træk endnu mere fremtrædende), men det store flertal af nedlagte gårde var i Jylland små eller middelstore. Der savnes dog særlig ofte hartkornsangivelser fra perioden 1682-99.

Også m. h. t. *landsbynedlæggelser* er forskellen mellem Jylland og øerne iøjnefaldende, hvilket klart fremgår af Gunnar Olsens tabeller (H. og b. 187-92). Af 264 i tidsrummet 1525-1774 nedlagte landsbyer var kun 79 jyske; de 68, hvis gårdantal kendes, talte kun 346 gårde (mod 1147 i 174 landsbyer på øerne). Dette svarer ikke til bebyggelsesforholdene, for også i Jylland boede det store flertal af bønderne i landsbyer, navnlig i de herregårdsrige egne. Selv om der gennem 250 år er forsvundet flere landsbyer, end kilderne giver oplysning om, drejer det sig ialt kun om nogle få snese spredt over det meste af halvøen. Endda var det gennemsnitlige antal gårde pr. nedlagt landsby kun 5,1 i Jylland mod 6,6 på øerne; de store landsbyer havde i reglen langt større modstandskraft overfor hovedgårdenes ekspansion. Også Fyn-Langelands 24 konstaterede landsbynedlæggelser var forholdsvis langt mindre end Lolland-Falsters 39 og Sjællands 122.

Helhedsbilledet, som gerne måtte tegnes med lidt skarpere streger, end det sker i Gunnar Olsens fremstilling, vi-

ser da, at i vornedskabets egne blev bøndergårdene langt hårdere ramt end på Fyn og navnlig i Jylland. Mens den sjællandske øgruppe 1525–1774 måtte skatte med 7–8 nedlagte gårde pr. hovedgård, slap Jylland med 2 og tog vel den ene tilbage i kraft af hovedgårdsudstykningsreglementerne o. 1770 har flere eksempler på sådanne udstykningsreglementer end anført (H. og b. 158 f.). Således blev Skjerring Munkgård, som efter matriklen 1688 havde 29,28 tdr. htk., allerede i Rs. Randlevs ejertid (1718–55) reduceret til 7,73 tdr. h., idet jorden iøvrigt blev »udlagt og tildelt andre bøndergårde i Skjerring«; hovedgårdens 3 marker lå endnu 1771 i fællig med landsbyens. – Af kapitel XII, »Stordrifterne«, fremgår det, at af 50 storbrug med over 100 tdr. htk. lå kun 6 i Jylland og blandt disse var 5 middelalderlige gårde; Fyn tegnede sig for 4. Af samtlige 67 stordrifter fra perioden 1525–1774 var kun 15 jyske, af 122 store hovedgårdsudvidelser kun 33 (tabel 16 og 17). Meget rigtigt fremhæver Gunnar Olsen s. 185, at udviklingen i retning af nye stordrifter kulminerede i årene 1660–90, og at Sjælland fik hovedparten. »Det skel med hensyn til driftsstørrelser, der allerede fra middelalderen synes at have været mellem Sjælland og Loll-F, vornedskabets område, og Fyn-Jylland, og som var blevet uddybet i den foregående periode, bliver nu stadig mere udpræget..« Da der 1700–74 overhovedet ikke oprettedes noget jysk storgods, kan man godt – i Himmelbjergets land – vove den påstand, at skellet er blevet et svælg.

Det store statistiske materiale, der er samlet i bilag I og II, burde nok være ordnet *efter landsdele* og ikke blot så vidt muligt kronologisk indenfor de to hovedfelter: oprettelser og udvidelser af hoved- og ladegårde. Det ville også have lettet kontrollen med hovedtabellerne 6 og 7 (s. 166–69), hvor nogle tal afviger fra det, man kan udlede af

bilagene. For helhedsresultatet betyder små forskydninger mellem grupperne af nedlagte gårde (2, 3, 4, 5 etc.) næppe meget. Alvorligere er det, at mange nedlæggelser har en så usikker tidsbestemmelse. De s. 301 anførte hovedgårde med »F 1650« (oprettet før 1650) må henføres til 50-året 1600–49 og ikke til det følgende. »Før 1660–65« nedlæggelserne kan heller ikke alle formodes at høre hjemme i *perioden 1650–99*, men det er dog næppe særlige iagttagelser, der har medført de uoverensstemmelser m. h. t. jyske gårde nedlagt ved hg.-oprettelse i dette 50-år, som vil fremgå af følgende »fintælling«: Enkelte gårde 27 (tabellen har 29); gruppen med 2 nedlagte gårde 10 (4), nemlig ved Grubbesholm, Skovsgård, Sludstrup, Løngård og Rantzause; gruppen m. 3 nedl. g. 21 (27): Skovsgård (Nygårde), Tustrup, Frijsevold ladegård, Dragsgård, Enslevgård, en ladegård under Overgård samt Vanstedgård; gruppen m. 4 nedl. g. 12 (20), nemlig Marsvinlund, Bryskesborg (egentlig 3½ ødegårde) og Haslevgård. De øvrige grupper stemmer, men antallet af bevisligt nedlagte gårde 1650–99 går dog ned fra 118 (tabel 6 fejltæller til 117) til 108. Det skal tilføjes, at andre stikprøver er faldet gunstigere ud. Men den foreslåede opdeling efter landsdele ville have givet større sikkerhed – og have tiltalt lokalhistorikere. – Tidsfæstelsen burde have hindret Handbjerg Hovgård (o. 1651) i at optræde med 2 g. nedlagt både som oprettet og udvidet hovedgård (s. 302 og 326). Ligeledes er Ausungård 1709 opført i begge bilag med de samme nedlæggelser; her er dog lidt navneforbistring m. h. t. Brændgård (s. 309 og 341).

I bilag IV og V har Gunnar Olsen udarbejdet oversigter over landsbyer nedlagt ved henholdsvis oprettelse og udvidelse af hovedgårde. Tidspunktet for nedlæggelsen må ofte angives omtrentligt, og i mange tilfælde er antallet af nedlagte gårde ukendt eller

tvivlsomt. Som kapitel XIII og bilag I og II nærmere oplyser, blev adskillige landsbyer nedlagt i to el. flere tempi, og navnlig ved de ældste nedlæggelser savnes ofte gårdantal. Når herregården Torbenfeld (Frydendal) allerede o. 1500 blev udvidet med jord fra 8 g. i landsbyen af samme navn, hvis sidste 4 g. først skal være nedlagt i 1600-årene, illustreres dette i oversigten s. 364 ved »4(12)«. Her ville en note være på sin plads, idet tal i parentes vel i almindelighed er udtryk for en dobbelthed i kilderne. Er omfanget af ældre nedlæggelser ukendt, kommer en nedlagt landsby til at optræde i bilag V (sjældnere IV) med for lille gårdantal, hvilket naturligvis påvirker beregningerne over de nedlagte byers gennemsnitsstørrelse. Om (Gl.) Søby i Gern hrd. oplyses s. 320, at der før 1626 blev taget jord fra 3 gårde, og s. 338 hedder det, at 13 g. i Søby før 1690 »for en del« var lagt under Søbygård. Matriklen synes at bekræfte den endelige nedlæggelse, og tabel 7 anfører de 13 g. som nedlagte, men bilag V (s. 365) har kun 11 g. (en trykfejl!). – I landsbyen Fiskerhoved i Roholte sogn, Fakse hrd., blev der ved Strandegårds oprettelse 1661 nedlagt 1 gård, 1686 2 g., og efter 1688-matriklen er der endnu 5 g.; yderligere 2 er nedlagt 1733, og fra dette år dateres s. 365 landsbynedlæggelsen. Når præsten i Roholte 1758 meddeler, at 8 g. i Fiskerhoved er lagt under Strandegård (s. 208), svarer dette til den rettelse G. O. ønsker foretaget, således at der anføres 8 (i st. f. som s. 365 2) gårde i denne landsby. Men så savnes der altså mellem 1686 og 1733 oplysninger om 3 nedlagte g., event. om sammenlægning af bøndergårde fulgt af inddragelse under hovedgård.

Så komplicerede kan forholdene være. Men det kan også forholde sig så enkelt, at en nedlæggelse egentlig kun er fuldført på papiret. Gunnar Olsen oplyser s. 335 korrekt efter

markbogen (1076 fol. 181 b), at Drammelstrup by, Tirstrup sogn, før 1683 var lagt under Høgholm (det drejer sig dog om 4 og ikke som s. 364 anført 3 g.). Nu vidste man i forvejen, at denne landsby blev genoprettet, senest i slutningen af 1700-tallet. Den omstændighed, at generalhoveireglementet for Høgholm gods, Drammelstrup by, i 1771 nævner nøjagtigt samme hartkorn for de 4 gårde tilsammen, som 1688-matriklen anfører, lod mig formode, at fæstebønder straks efter landmålingen havde overtaget jorden. Ekstraskattemandtaller bekræftede formodningen. Senest 1687 sad der 4 fæstere på gårdene i Drammelstrup, og enkelte fæsteforandringer frem til 1700 kan noteres; de relativt mange tjenestefolk og husdyr svarer godt til det store hartkorn. Forholdet er da det, at den unge baron Iver Høg *efter 1773* havde lagt de (muligvis øde) gårde under Høgholm, men efter hans død 1683 bortforpagtede enken gården. De skiftende forpagteres små kreaturbesætninger (dog nok lidt større end oplyst i et skattemandtals selvangivelse!) afviger stærkt fra Iver Høgs 200 staldøksne i 1682-mandtallet, og det tør antages, at det ikke har været i friherreindens interesse at udvide hovedgårdsdriften med Drammelstrupgårdenes godt 34 tdr. htk. Fæstere blev da påny indsat, blandt dem måske een eller flere af de husmænd, som det ifølge markbogen var forundt at bruge »nogle klepper i gårdsens marker«.

Værkets sidste kapitler omhandler bøndernes skæbne ved nedlæggelserne, præsternes refusionskrav, der gennemførtes 1661, samt endelig godsøkonomiens omlægning og diskussion om hovedgårdene. Disse forhold er belyst ved træk, der illustrerer den almindelige udvikling og fortrinsvis påpeger de problemer, tiden selv satte under debat. I »Afslutning« resumerer Gunnar Olsen afhandlingens formål: at konstatere bondejordsinddragelser un-

der hovedgårdsdrift 1525–1774, motiverne hertil og denne udviklings virkninger. Landbrugstekniske forhold, især udskiftning af fællesskabet, har ofte været afgørende årsager, men betydningen af ødegårdsproblemet og skattepolitikken bør ikke undervurderes. Et tab på 4–5 % af bondejorden var ikke skæbnesvangert for bønderne og skabte ikke direkte noget socialt problem, men hoveriets vækst og gods-ejernes tiltagende myndighed overfor bønderne kom i stigende grad til at præge godssystemet. Ved Gunnar Olsens meget fortjenstfulde undersøgelser er nedlæggelserne i det store og hele blevet tilfredsstillende statistisk belyst, men der er stadig brug for en mere indgående analyse af stordriftens væsen, af dens økonomiske og sociale virkninger (til skade eller gavn for bondebruget?), og her tør man håbe på nye betydelige arbejder fra samme hånd.

– »Hovedgård og bondegård« har et nyttigt stedregister, men burde også have haft personregister. Den fyldige indholdsfortegnelse gør det nogenlunde ud for et sagregister.

Fridlev Skrubbeltang.

Anders Pontoppidan Thyssen: Den nygrundtvigske bevægelse med særlig henblik på den Borupske kreds. I, 1870–1887. (Det danske Forlag, 1958). 496 s.

Dr. Thyssens 496 sider store disputats er uden sammenligning det mest betydningsfulde og omfattende arbejde om grundtvigianismen i vor historiske litteratur. Det er ikke det første; Thyssen nævner selv med al respekt sine forgængere: Anders Nørsgaards værk fra 1936, Poul Engbergs (1940), Roar Skovmands højskole-disputats (1944), Hakon Stangerups skrift om kulturkampen (1946) og undertegnede Morten Pontoppidan-biografi (1950–53). Hvad Bernard af

Chartres bemærkede om sin generations forhold til oldtidens klassikere – »i sammenligning med de gamle er vi som dværge på kæmpers skuldre. Selvom vi kan se mere og fjernere ting end de, så skyldes det ikke vort skarpsyn eller vor legemsstørrelse, men udelukkende det, at vi løftes i vejret af giganter« – kan (mutatis mutandis!) også anvendes om Thyssens overmåde loyale forhold til forgængerne, og unægtelig kan han se »mere og fjernere ting end de«, ikke blot fordi han står på deres skuldre og har en solid tradition bag sig, men også fordi hans viden og skarpsyn, i kraft af en ejendommelig indlevelsesmetode, er større. Hans referater er ikke blot koncise (og brede!), men fremtræder på en sådan måde at man gennem dem oplever gangen i tankers og ideers tilblivelse så at sige indefra. Det bør ved en disputats være overflødigt at bemærke at akribien er i orden, men i dette tilfælde kan det ikke undgå at aftvinge beundring at bogen formelt er næsten lydefri i stil og sprog, i komposition og korrekturlæsning et arbejde hvor »fejl« i banal forstand praktisk talt ikke forekommer; sliddet har lønnet slideren med et værk som i enhver henseende præsenterer sig smukt.

Rent kildemæssigt lader grundtvigianismens historie – også dens indre historie – sig skrive; det gælder ikke de andre kirkelige retninger: Indre Mission har unægtelig i høj grad lagt beslag på opmærksomheden i dagens strid, men ikke efterladt sig hverken arkivalske eller trykte kilder af større historisk værdi; at skildre IM.s prædiken på grundlag af hele bjerge af opbyggelighed er vel muligt, men m. h. t. dens virkelige historie, dvs. dens indre og ydre konflikter, dens mål og dens resultater er vi i virkeligheden ilde stillet; rimeligvis hænger det sammen med at grundtvig-folket havde en gennem opdragelse skærpet historisk sans – derunder også sans for at sikre